

УДК 316.444:316.614

Викладач О.О. Безрук

ХНПУ імені Г.С. Сковороди

Рецензент: д.філос.н., професор ХНПУ імені Г.С. Сковороди Денисенко І.Д.

АДАПТАЦІЯ У КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ В СУЧАСНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

У статті розглянуто проблематику адаптації індивідів та груп на тлі посилення процесів соціальної мобільності в суспільствах індустріального та постіндустріального типів. Проаналізовано основні виміри адаптації, як комплексного процесу. На засадах соціологічної теорії символічного інтеракціонізму та феноменологічного підходу проаналізовано комунікативний та внутрішньоособистісний аспекти соціальної адаптації та її зв'язок із процесами соціальної мобільності.

Ключові слова: соціальна адаптація, соціальна мобільність, статус, соціальна реальність, повсякденність, соціальна структура, соціальна система.

В статье рассмотрена проблематика адаптации индивидов и групп на фоне усиления процессов социальной мобильности в обществах индустриального и постиндустриального типов. Проанализированы основные измерения адаптации, как комплексного процесса. На основе социологической теории символического интеракционизма и феноменологического подхода проанализированы коммуникативный и внутрличностный аспекты социальной адаптации и ее связь с процессами социальной мобильности.

Ключевые слова: социальная адаптация, социальная мобильность, статус, социальная реальность, повседневность, социальная структура, социальная система.

The article describes the problems of adaptation of individuals and groups against the intensification of social mobility in industrial and postindustrial society's types. Analyzed the main measure of adaptation, as a complex process. Based on the sociological theory of symbolic interactionism and phenomenological approach analyzed communicative and intrapersonal aspects of social adaptation and its relationship to the process of social mobility.

Key words: social adaptation, social mobility, status, social reality, everyday life, social structure, social system.

Постановка проблеми. Сучасний світ характеризується прискоренням темпу життя та процесів, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності людини: економічній, політичній, соціальній та інших. Окрім того, зміни, що відбуваються кожного дня ускладнюють загальну ситуацію. Динаміка життя посилюється. Все свідчить про перманентну мобільність людей, ресурсів, систем та інших компонентів навколишньої дійсності. Нестабільність соціальних структур призводить до змін в розташуванні індивідів та груп.

Таким чином, мобільність та, зокрема, соціальна мобільність, стають узагальненими ознаками сьогодення. З одного боку, це свідчить про активізацію соціальних процесів, а з іншого – про порушення рівноваги у соціальних системах, яке несе у собі приховані ризики та суттєво впливає на соціальний статус індивідів та груп.

У сучасних індустріальних та постіндустріальних державах, на відміну від традиційних суспільств, рівень статусності суб'єкту визначає не лише походження, а й відношення до приватної власності та капіталу. Важливими стають такі чинники, як здібності, освіта, професійна кваліфікація, вміння орієнтуватися на ринковому просторі, співпраці з партнерами і т. ін. Зниження рівня

мобільності може призвести до незадоволення зовнішніми умовами та загостренню конфліктних ситуацій.

Отже, дійсність вимагає від людини оперативної реакції на запити сучасних соціальних систем. Така ситуація потребує від особистості високих адаптивних здібностей, тому проблема адаптації є вельми актуальною в сучасних умовах і має тісний зв'язок із процесами мобільності, оскільки статусні зміни є, певною мірою, показником адаптації індивідів та груп до соціального цілого.

Аналіз наукової літератури. Проблемі адаптації у різних контекстах (соціологічних, соціально-психологічних, політичних; від особистісного змісту до колективних норм та правил її здійснення в сучасних суспільствах) присвячено наукові дослідження Х. Хімена Р. Мертона, Дж. Міда, Ч. Кулі, А. Шюца, Т. Парсонса Т. Шибутані, А. Раппопорта, Д. Істона, Дж. Деніса, Д. Хебдиджа, П. Штомпки, Дж. Тьєррі, Н. Сенфорда, Л. Шнейдермана, А. Інкелеса та інших. На пострадянському просторі питання адаптації висвітлено в працях Є. Поліканової, М. Свиридова, Б. Буяка, Л. Гордона, І. Кона, М. Шабанової, Л. Анциферової, Г. Дилигенського, І. Калайкова, С. Макеєва, С. Кісельова та інших.

Метою статті є аналіз адаптації у контексті процесу соціальної мобільності індивідів та груп.

Виклад основного матеріалу. Дослідження процесу адаптації потребує визначення цієї категорії та її похідних. Так, у загальному визначенні, адаптація – це складний і багатовимірний процес-результат пристосування до дійсності [1, 2].

У біологічному контексті адаптація являє собою «сукупність морфологічних, поведінкових, популяційних та інших особливостей даного біологічного виду, що забезпечує можливість специфічного способу життя у визначених умовах зовнішнього середовища» [3, с. 10].

Під психологічною адаптацією розуміють «процес психологічного включення особистості в системи соціальних, соціально-психологічних та професійно-діяльнісних зв'язків і відносин, у виконанні відповідних рольових функцій» [4, с. 88].

Соціально-психологічний аспект адаптації полягає в «освоєнні людиною соціально-психологічних особливостей трудової організації, входження до налагодженої у ній системи взаємовідносин, позитивному взаємодії з членами організації» [5, с. 171].

У соціологічному ракурсі «соціальна адаптація – це процес активного пристосування людини до нового середовища за допомогою різних соціальних засобів. Розрізняють активну і пасивну соціальні адаптації» [6].

Адаптація необхідна індивідові для нормального співіснування з іншими членами суспільства, отримання доступу до духовних і матеріальних цінностей, задоволення власних потреб, продуктивної взаємодії із системою, забезпечення її функціонування. Адаптація передбачає, насамперед, прийняття індивідом вимог соціальної чи політичної системи та їхнього дотримання. Сучасне суспільство має низку інститутів, що контролюють особистість на її різних життєвих етапах і забезпечують певний рівень її адаптації: родина, освіта, церква, армія, юриспруденція та інші. Випробовуючи їхній вплив, особистість одержує інформацію про вимоги суспільства й адекватно або неадекватно реагує, тим самим пристосовуючись до системи. Кінцевим результатом цього виступає соціалізація.

Слід відзначити, що важливим показником адаптаційного процесу виступає соціальний статус індивіда (актора). Саме цей факт підкреслює зв'язок між адаптацією та соціальною мобільністю. Для уточнення особливостей цього зв'язку доцільно розглянути деякі аспекти адаптаційного процесу.

Одним з важливих аспектів адаптації є комунікативний. Безумовно, актор у першу чергу одержує інформацію при спілкуванні з іншими. У контексті розвитку ідей символічного інтеракціонізму (Дж. Міда, Ч. Кулі) механізм цього процесу можна представити як формування у індивіда певного комплексу соціальних почуттів, установок, моральних норм, наявність яких є необхідною умовою соціальної адаптації. Слід зазначити, що адаптація несе в собі істотний когнітивний момент, тому що пізнаючи навколишній світ особистість пристосовується до нього й змінює його. Ч. Кулі виділяє два фундаментальних типи пізнання, властивих загальній соціальній еволюції:

1. Просторове (матеріальне) пізнання – перетворення почуттєвих контактів у знання речей.

2. Особистісне (соціальне) пізнання – результат контактів зі свідомістю інших за допомогою комунікації [7, с. 170].

Таким чином, пізнаючи соціальну реальність індивід ідентифікує себе з нею, розуміє процеси, що відбуваються в цій системі, визначає своє місце й можливості власного впливу на них, – все це дозволяє йому пристосуватися до навколишнього середовища.

Через комунікацію з іншими, особистість отримує набір вимог від соціальної системи. Правильне розуміння й здатність адекватно реагувати – ще одна складова успішного мобілізаційного процесу. Інформація надходить до адресата в символічному вигляді, тому перед індивідом встає необхідність її релевантної, у даному контексті, умов розшифровки. Пропонуємо таку схему розшифровки, яка може відбуватися в кілька етапів і поширюється на соціальну структуру:

1. Діючий індивід (актор) отримує певну кількість інформації, що містить вимоги зовнішнього соціального середовища, що аналізує через призму власного «Я», тобто в контексті внутріособистісної системи ментальних структур і моральних імперативів.

2. Актор усвідомлює необхідність у дії для реалізації отриманих приписань і представляє певний алгоритм, що, на його думку, вважає найбільш оптимальним для здійснення дії.

3. Актор розуміє, що за його дією відбудеться відповідна реакція системи, виражена через інших.

4. Актор зіставляє розроблений ним алгоритм із очікуваннями «інших», тобто уявляє собі, як оцінюють «інші» його наміри і як вони прореагують на його дії, зрештою, як би «інші» діяли на його місці.

5. Якщо актор допускає, що «інші» схвалюють його дії, то він приймає отримані умови, як реальні, розроблений їм самим алгоритм, як єдино вірний або найбільш оптимальний, і робить реальні дії, які будуть мати реальні наслідки (теорема У. Томаса).

Взаємодіючи з повсякденністю соціальної реальності, індивід перебуває в стані перманентної адаптації, оскільки в поточний період історії різко зростає рівень соціально-політичних змін. Ці зміни змушують індивіда шукати нові методи для забезпечення власного нормального існування. Тобто завдяки саме механізму мобільності (індивідуальній / колективній; висхідній / спадній) у соціальному середовищі актор і формує реальні комфортні умови свого існування в ньому.

Аналізуючи соціальну реальність, як вимір повсякденності пропонуємо розглянути низку елементів, що безпосередньо віддзеркалюють як процес адаптації індивіду (з позиції його внутрішнього ставлення як соціального актора), так і рівень його соціальної мобільності:

1) Форма соціальної активності як актуалізована увага до суспільного життя. Процес соціальної адаптації вимагає активної позиції особистості, її уваги до дійсності, аналізу дійсності, оскільки як, уже згадувалося вище, повсякденність наповнена нескінченною низкою соціальних змін, що

відбуваються всі частіше. Аналіз дійсності дозволяє індивідові вживати певних заходів, що сприяють його адаптації до існуючої соціальної системи;

2) Установка на відмову від усякого сумніву в тому, що соціальна дійсність насправді інша й відрізняється від тієї, котра відбивається у свідомості діючого індивіда (феноменологічне «епохе»). Дана установка сприяє мобілізації внутрішніх ресурсів і перешкоджає їхньому нераціональному використанню в період адаптації. Незважаючи на те, що сприйману реальність неможливо повністю вивчити, пояснити деякі явища й процеси, установка спрощує сприйняття, аналіз і систематизацію дійсності суб'єктом, що пізнає;

3) Практична діяльність, як одна з основ формування соціального капіталу. Практична діяльність – це типовий адаптивний процес, що відбувається з індивідом. Активна діяльність дозволяє особистості зайняти свій статус у соціальній структурі, взяти участь у процесах виробництва й розподілу матеріальних і культурних благ, інтегруватися в поле Інших, ідентифікувати себе з певними спільнотами й соціальними групами;

4) Сприйняття «Я» – як єдиної нефрагментованої особистості. У контексті пристосування й сприйняття механізмів соціальної мобільності цілісність особистості, єдність психічних, ментальних структур, інтеріоризація соціальних цінностей і норм, відсутність внутрішнього конфлікту, що руйнує усередині особистісної структури – мінімізує ступінь неприйняття певних моментів соціальної реальності в процесі спроб підвищення власного статусу.

Аналізуючи процес адаптації в контексті концепції повсякденності А. Шюца, відзначимо наступні моменти:

1. Одним з аспектів адаптації є сфера взаємодії особистості з повсякденністю – «сферою людського досвіду, що характеризується особливою формою сприйняття й переживання миру, що виникає на основі трудової діяльності» [8, с. 149].

2. Практична діяльність крім інших містить завуальовані адаптивні нюанси, оскільки через трудовий процес особистість адаптується до соціальної реальності і досягає певної позиції в просторі соціальних взаємодій.

3. Взаємодія з повсякденністю, адаптація до неї, вимагають від людини узагальнюючого сприйняття дійсності, типізації її окремих об'єктів і їхніх характеристик у контексті сприйняття їх іншими. Такий підхід об'єктивує повсякденність, робить її незалежною від суб'єкта, визначає її як реальну у свідомості людей.

4. Прийняття повсякденності як реальної звільняє індивіда від спекулятивних метафізичних вишукувань, сприяючи концентрації ресурсів особистості в області адаптивних заходів, а також мобілізує діючого суб'єкта.

Відображення особливостей соціальної реальності у свідомості діючого актора та формування орієнтирів пов'язані з внутрішньоособистісним аспектом адаптаційного процесу. Цей аспект адаптації доцільно розглянути в контексті розвитку теорії символічного інтеракціонізму Дж. Міда через такі субпроцеси [8, с. 269]:

– імпульс – елемент зовнішнього середовища, спонукання до дії – освоюючи об'єкт або систему об'єктів навколишнього середовища, що виступають у даному контексті символом спонукання, індивід, що діє, робить низку операцій, що має на увазі його активність, а активність у свою чергу є необхідною умовою адаптації; спонукання до пристосування;

– перцепція – формування уяви про моделі передбачуваної дії – індивід активізує й використовує ментальні й фізичні ресурси власного організму згідно зі сформованою ситуацією, перерозподіляє їх, конструює й вибирає оптимальний варіант дії – дана здатність оперативної оптимізації й узяття під контроль ситуації – характеристика адаптивних можливостей індивіда;

– маніпуляція – активна дія – дія є реалізацією процесу адаптації, оскільки адаптація є процес; під час дії індивід здобуває практичний досвід позитивного або негативного характеру, що згодом інтериоризується, і якщо подібна ситуація виникає знову, актор, залежно від цього досвіду, повторює дану чи дію ні; адаптація – процес;

– консумація – одержання користі – індивід досягає певного результату, одержує набір знань ментального й операціонального характеру, аналізує зроблені дії з погляду ціледосягання, визначає ступінь відповідності між поставленою й реальною метою; на завершальному етапі стає ясно – чи адаптувався актор до ситуації і яким методом: конформізму, зміни, нейтрального ставлення й т. ін. Таким чином, аналізуючи адаптаційний аспект механізму соціальної мобільності через призму концепції символічного інтераціоналізму необхідно відзначити:

1. Потреба особистості в реалізації економічних, політичних, соціальних амбіцій за допомогою налагодження контактів із авторитетними особами та соціальними інститутами реалізується в процесі адаптації до формальних і неформальних правил і вимог, які продукуються соціальною системою.

2. Взаємодія починається з одержання кодової інформації у вигляді символічних актів інших соціальних агентів. Отриманий символічний код активізує підструктури особистості І (Я) та me (мене), індивід сприймає символ, інтерпретує його, вибирає прийнятний з його погляду, і, як йому здається, з погляду інших варіантів дії, реагує, досягає результату, здобуває досвід, адаптується до системи.

3. Дії індивіда одержують оцінку з боку інших, залежно від статусної диспозиції індивіда, що детермінує його подальшу поведінку, пропонуючи конкретні ролі й алгоритм дій. Активна позиція індивіда, уміння адекватно інтерпретувати символічний код є передумовами успішної адаптації до соціальної реальності (у цьому випадку – актуалізованим фрагментом її виступає соціальна система) і позитивно впливають на екзистенціальну самооцінку.

Адаптивний аспект соціальної мобільності в межах системи взаємодій висвітлює такі специфічні феномени соціально-політичного порядку, як конфлікт та конкуренція. Соціально-політичний порядок припускає конфлікт, у який переростає конкуренція по ходу адаптивної діяльності індивіда. Конфлікт є усвідомленим і приймається необхідним у конкретних умовах. Конфлікт як правило виникає через невідповідність інтересів і зазіхань іншого / інших на певні сфери життєдіяльності індивіда. Здатність відстояти сфери впливу й вчасно проявляти агресію властиві особистості й підвищують її адаптивні можливості. Конфлікт – це своєрідна фаза перевірки адаптивних механізмів діючого суб'єкта. Соціально-політичний порядок має на меті захистити економічні інтереси особистості / групи, у той же час будучи наслідком економічного порядку.

Слід зазначити, що спонукання індивідів до певних дій, які активізують процеси мобільності є стимулюючою складовою. Стимулом, наприклад, політичної мобільності стають привілеї, які відокремлюють політичних представників від інших спільнот, але так чи інакше на неї впливає низка факторів, частка яких є незалежними від політика, а інша – є результатом його діяльності.

Здатності людини до адаптації (біологічної або соціальної) закладені в її підсвідомості. Взаємодія із середовищем змушує її активізувати ці здібності, тому що в іншому випадку зростає ймовірність деструктивного розв'язання ситуації і виникнення труднощів при освоєнні дійсності. Успішний результат соціальної адаптації має два рівні реалізації:

1. Зовнішній. Індивід займає відносно стабільне місце в соціальній структурі соціуму, налагоджує канали взаємодії з оточуючими, бере участь у виробництві й розподілі економічних, політичних, культурних, фінансових та інших ресурсів; дії індивіда отримують соціальне схвалення.

2. Внутрішній. Індивід відчуває задоволення від власної діяльності, свого оточення, наповнює сенсом (в його баченні) своє життя, поділяє цінності, що сформовані суспільством; він внутрішньо підготовлений до трансформацій, його ментальні структури здатні приймати оперативні рішення і прогнозувати розвиток наявних ситуацій.

Деадаптація має кардинально протилежні характеристики. Ззовні це проявляється у вигляді невизначеності (маргіальності) соціального статусу, фінансово-економічних негараздів; руйнування каналів взаємодії з оточенням, громадського осуду індивіду за будь-які дії або відсутність таких; застосування каральних санкцій, виключення і відсторонення індивіда від суспільного життя. Така ситуація провокує розвиток деструктивних процесів на внутрішньоособистісному рівні або може бути їх наслідком. Погіршується соціальне самопочуття індивіда, він відчуває внутрішній дискомфорт, який може набути рис внутрішньоособистісного конфлікту; його мотивація до активізації діяльності щодо поліпшення власного становища дезактуалізується, ментальні структури провокують виникнення депресивних ментальних форм про безглуздість існування; індивід втрачає здатність адекватно реагувати на мінливу дійсність, концентруючись на негативних установах. Внутрішня криза деадаптації може мати кілька варіантів вирішення:

– індивід радикально змінює свої внутрішні аттїтуди і приступає до активних дій щодо поліпшення власного статусу і подолання деадаптації - позитивний результат з високою ймовірністю успішної адаптації;

– індивід перебуває в хронічно пасивному стані, культивуючи депресивний світовідчуття;

– індивід погіршує своє становище активними неадекватними реакціями на вимоги соціальної системи, веде соціально несхвального спосіб життя, схиляється до девіантною вчинків, провокує застосування по відношенню до себе каральних санкцій;

– негативний варіант результату деадаптації - самогубство.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проблематика соціальної адаптації як процесу, що має зв'язок із соціальною мобільністю індивідів та груп, має багатовимірний характер. Індикатором якості адаптаційного процесу виступає соціальний статус особистості. Результативність адаптаційних процесів впливає на соціалізацію особистості, на стабільність соціальних структур та гомеостаз соціальної системи в цілому. Аналіз адаптації соціального актора у контексті інтерпретативних соціологічних парадигм дозволяє виділити деякі важливі аспекти цього процесу, зокрема, комунікативний та внутрішньоособистісний.

Активізація процесів мобільності в сучасних суспільствах руйнує механізми адаптації, які діяли в суспільствах традиційного типу. Це проявляється в атомізації соціуму, послабленні впливу традиційних інститутів на особистість, її перебуванню в ціннісному вакуумі й т. ін. Тому, подальші дослідження з проблеми адаптації мають бути направлені на вироблення механізмів гальмування цих деструктивних процесів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Шибутани Т. Социальная психология [Текст] / Т. Шибутани. — М.: Издательство МГУ, 1969. — 475 с.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений [Текст] / Петр Штомпка [пер. с англ. / под ред. В.А. Ядова]. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 415 с.
3. Биологический энциклопедический словарь [Текст] / Под ред. М.С. Гилярова. — М., 1986. — С. 10.
4. Слостенин В.А. Каширин В.П. Педагогика и психология [Текст]: учеб. пособие / В.А. Слостенин, В.П. Каширин — М.: Издательский центр «Академия», 2001. — 480 с.
5. Ромашов О.В. Социология труда [Текст]: учеб. пособие / О.В. Ромашов. — М.: Гардарики, 2001. — 320 с.
6. Глоссарий.ru [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2. Загол. с экрана.
7. Кули Ч.Х. Человеческая природа и социальный порядок [Текст] / Ч. Х. Кули; пер. с англ. — М.: «Идея-Пресс», «Дом интеллектуальной книги», 2000. — 320 с.
8. История теоретической социологии в 4-х т. [Текст] / С.П. Баньковская, А.Б. Гофман, Ю.Н. Давыдов и др.; под ред. Ю.Н. Давыдова. — М.: Канон, 1997. Т. 3 — 448 с.

Стаття надійшла до редакції 15.01.2013